

W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*.
New York, 1932.

W. F. Albright, *The Excavation of Tell Beit Mirsim. Vol. I. The Pottery of the First Three Campaigns. Ann. of the Amer. Schools. Vol. XII.* New Haven, 1932.

E. Grant, *Ain Shems Excavations*. Haverford, 1932.

Fl. Petrie, *Beth—Pelet II*. London, 1932.

L. H. Vincent—F. M. Abel, *Emmaus, sa basilique et son histoire*. Paris, 1932.

ב. מ.

דְּבָרֵי בְּקוּרָת

חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה

מאת א. ל. סוקניק—ל. א. מאיר, ירושלים

חברה להוצאת ספרים על יד האינברסיטה העברית, תרצ"א 66 ע, 22 : 28.

השאלה על דבר מקומה הנכון של "החומה השלישית" של ירושלים, שבבנינה החל אגריפס הראשון ויושבי ירושלים כלוהו בימי המרד הגדול, כדי לסגור את הפרבר הצפוני של העיר "בצעתא" ולבצר מפני האויב הבא מן הצפון (השנה מלחמת היהודים ליוספוס פלביוס ה' 4, 2) השאלה הזאת היתה פרובלימה, שהעסיקה במשך מאתיים השנים האחרונות את חוקרי ארץ-ישראל. שרידים של חומה עתיקה ראו על פני האדמה מצפון לחומה של עכשו טרם שנבנתה ירושלים החדשה ונתקלו בהם בתוך האדמה בשעת בנינה (מגרש הרוסים ועוד). ריכרד פוקוקי בחצי הראשון של המאה השמנה עשרה, אשר חפש אחרי החומה שהקיפה את "בצעתא", הכיר בקו של חומה, שיצא מהפנה הצפונית-המערבית של החומה הנוכחית ונמשך בינה ובין גבעות הדשן (עוד בנערוי ראיתי את גבעות הדשן בין הדרך המובילה להר הצופים ובין שכונת "מאה שערים") כמעט עד מערת כלבא שבוע ומשם דרומה עד החומה הנוכחית. מאה שנה אחר-כך בדק אדוארד רובינסון את השרידים האלה ומצא עוד על פני האדמה יסודות של מגדלים, אבני גזית גדולות ובורות רבים בעקבות הקו המסומן אצל יוספוס. טיטוס טובלר, שרלס וילסן ואחריו שיק וביטון עשו חפירות נסיון מימין לדרך המובילה צפונה לשכם וגלו שורה של אבנים גדולות מהוקצעות הדומות לאבני הכותל המערבי, שהיו מונחות על יסוד הסלע. עם הגברת הבנין מחוץ לחומות העיר שברו את האבנים העתיקות והסיעו אותן לבנינים החדשים ולא נשאר מהן אלא שורת האבנים שבצד הברכה אשר מימון לדרך העולה שכמה. נסיונות אחרים, שנעשו לגלות את שרידי החומה השלישית, לא הכתרו בהצלחה. לכן נחלקו הדעות, אם השרידים שנראו מקודם ע"י פוקוקי, רובינסון ואחרים שייכים באמת לחומת אגריפס או היו של איזה בנין מונומנטלי אחר.

והנה בשעת סלילת הכביש של רחוב ריכרד לב הארי העובר ע"פ בית הנכאת לעתיקות של ממשלת א"י נתקלו הפועלים בחורף 1925 באבן גזית גדולה. באותו זמן נגש אחד מבעלי הקרקע אשר במגרש הגדול שבין שכונת מאה שערים ובין דרך שכס לבנות בית, ובשעת חפירת התעלות ליסודות הבית נתגלו אבני גזית גדולות ורצפת-פסיפס. התגלויות האלו עוררו את ועד החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה לעשות חפירות שתטות בשטח הזה ולפתור באופן כזה את את השאלה בדבר מהלכה של "החומה השלישית". את הנהלת החפירות מסר בידי ה"ה ד"ר א. ל. סוקניק וד"ר א. ל. מאיר ושתף בעבודה גם את האוניברסיטה העברית. גם הממשלה תמכה בחפירות, שנעשו בשלש עונות במשך 1925-1926.

את תוצאות החפירות פרסמו מנהלי החפירות בשנת תרצ"א בספר יפה הנותן כבוד למפעל כשהוא לעצמו ולמחבריו של הספר. הספר מתחיל במבוא, שבו מסופר על תולדות החפירות. אח"כ באים פרקים מיוחדים על שרידי החומה, שנתגלו בהמשך העבודה, לפי ז' קטעים, על שרידי הבנינים המאוחרים, על המציאות הארכיאולוגיות והכתבות שנמצאו והמסקנות. בסוף הספר נספחות שתי עשרה עדויות ככתבן וכלשונן, שנכתבו במשך ארבע מאות השנים האחרונות ע"י חכמים שונים, שראו בזמנם מעל לאדמה שרידי חומה עתיקה בשטח החפירות.

החפירות נמשכו בקו של 550 מ' בערך מבית הספר השרידי שממול לבית החולים האיטלקי מזרח-צפונה עד בית הספר הארכיאולוגי האמריקאי. במגרש הגדול אשר בין רחוב סנט פאול (המוביל לשכונת מאה שערים ולהר הצופים) ובין דרך שכס גלו קטע של חומה באורך של 56 מ' ומגדל הבולט מתוך החומה לצד צפון. בחלק של החומה היו עוד שני נדבכים בנויים על גבי הסלע ובמקומות אחדים נמצא רק נדבך אחד, ויש שנמצא רק יסוד הסלע בלא אבנים עליו. אבני הבנין הן גדולות ומסותתות יפה ומסגרת להן מסביב, והן דומות לאבנים שבבניני הורדוס. מעבר לדרך שכס, במגרש שמצפון למנזר הדומיניקנים, נגלו במקומות אחדים ג"כ שני נדבכים בנויים אבנים גדולות ומהוקצעות, מהן אחת באורך של 5.05 מ', ובמקומות אחרים רק נדבך אחד של אבנים גדולות ועליו נדבך אחד של אבנים קטנות ובלתי מסותתות. ברחוב המוביל משער הורדוס לקברי המלכים (רחוב צל"ח א-דין) נתגלו שרידים חשובים של מגדל גדול, הוא מגדל הפנה של החומה השלישית. לשם קבועת קו החומה לצד דרום וחברו לחומה הנוכחית נעשתה חפירה קטנה על יד המגדל הסמוך לשער הורדוס, מקום שם נגלו בחלק התחתון של החומה הנוכחית שני נדבכים של אבנים גדולות, שלפי דעת החופרים שייכות הן בלי ספק לחומה עתיקה.

בצדי החומה נתגלו שרידים של בנינים מאוחרים מהתקופות הביזנטית והערבית, קברות, בורות, ברכות, תעלות-מים ורצפות-פסיפס. המציאות הארכיאולוגיות היו אך מעטות: כלי חרס ביזנטיים וערביים שבורים, שני פכים, אבן-בליסטרא גדולה מהתקופה הרומית שמשקלה 235 ק"ג, גרן של ברזל וארבע כתבות מאוחרות, אחת כרומית, שתיים ביונית, ואחת בערבית מסוף המאה ה"ב או מראשית המאה ה"ג.

ואלו הן המסקנות שהסיקו מנהלי החפירות מתוצאותיהן: אין כל ספק, שבחפירות אלו נתגלו שרידים של חומה עתיקה. לפי כל הסמנים שנגלו מתאימים קו החומה ואופן בנייתה לפרטים שמוטר יוספוס פלביוס על החומה השלישית של ירושלים.

החומה הזאת הוקמה לשם בצור הפרבר החדש „בצעתא“, שהיה מצפון לעיר העתיקה. חלקי החומה, שנבנו בימי המנוחה והפריחה של ממשלת אגריפס הראשון, הם די חזקים ובצורים. אולם אותם החלקים, שהוקמו בימי הבהלה של המרד, היו חלשים ולא יכלו איפוא לעמוד זמן רב בפני האויב, שחדר מפני כך בנקל לתוך העיר החדשה, ומגני העיר הכרחו לסגת אחור אל החומה השניה.

התגלית החשובה הזאת עלולה לערער את יסודות התיאוריה המקובלת של גבעת גלגלתא, שגם לפי האבנגליסטים (מתיה 27, 32; 28, 11; יוחנן 19, 17; העברים 13, 12) היתה מחוץ לעיר. אם החומה שנמצאה היא החומה השלישית, שנבנתה בזמן מאוחר מימי ישו, הרי היה מהלכה של החומה השניה במקום הקו הצפוני של החומה הנוכחית, ונמצא איפוא, שהמקום אשר בו מראים מימי קונסטנטיין הגדול את גבעת גלגלתא, היה אז בתוך חומות העיר – דבר המתנגד בפרוש לדברי האבנגליון ושהיה בלתי אפשרי כלל לפי חוקי הטומאה והטהרה, שעליהם הקפידו בזמן ההוא.

בקשר עם דעותיהם של פוקוקי, רובינסון ואחרים ע"ד החומה השלישית נמצאו מכבר חוקרים פרוטסטנטים (הראשון היה תיניוס בשנת 1842 ובעקבותיו הלך המצביא הבריטי גורדון בשנת 1883), שקבעו את מקום גלגלתא מצפון לשער שכם בגבעה שמעל ל"חצר המטרה". האב הדומיניקני החכם ווינסן בירושלם, שעקב בהתענינות רבה את עבודות החפירה, פרסם עוד בשנת 1927–1929 שורה של מאמרים בהשקפה הביבלית (Revue Biblique), שבהם הוא דוחה בנתיים את הדעה, שבחפירות אלו נתגלו שרידי החומה השלישית, אשר היתה לפי דעתו במקום החומה הצפונית של עכשו. הוא מנסה להוכיח, שהשרידים שנתגלו הם חלק של בצור העיר ירושלם ע"י בר-כוכבא בזמן המרד במלכות הדריונוס. סוקניק ומאיר מתוכחים אתו ומבטלים אחד אחד את היסודות ונמוקיו.

הנה כי כן מה שגלו החפירות של החברה לחקירת א"י ועתיקותיה בהשתתפות האוניברסיטה הוא אחת התגליות ההיסטוריות החשובות אם לא החשובה ביותר בתולדות חקירת ארצנו. החברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית הוציאה את הספר בהדור רב מאד. הוא מודפס כלו על נייר כרומו ומכיל 42 ציורים בתוך הטכסט, לוח אחד בשער הספר ועשר תכניות בקנה-מדה גדול בסופו. הספר יצא גם במהדורה אנגלית.

י. פֶּרֶס

דו"ח על פעולות החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה

(תרצ"א – תרצ"ב)

כשנוסדה החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בכסלו תר"פ הציבה לה למטרה ארבעה דברים: א) הוצאה לפועל של חפירות ארכיאולוגיות במקומות היסטוריים בא"י, ב) הוצאת קובץ מדעי, ג) סדור הרצאות פומביות, ד) יסוד